

УДК 316.2(091):[94-054.72(477)“1919/1920”]

ЖЕНЕВСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ (СЕРПЕНЬ 1919 – БЕРЕЗЕНЬ 1920 РР.)

Д. Ю. Судин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
бул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000,
dansudyn@yahoo.com*

У статті розглянуто перший етап діяльності Українського соціологічного інституту (серпень 1919 – березень 1920 рр.). Виявлено соціально-політичні передумови формування ідеї М. Грушевського про створення української наукової соціологічної установи на еміграції: необхідність інформування західноєвропейських суспільств про Україну та український національно-визвольний рух, а також представництва політичних інтересів України на зовнішньополітичній арені. З'ясовано основні джерела фінансування діяльності УСІ, виявлено основні напрямки функціонування цієї інституції в Женеві, а також встановлено організаційну структуру та склад працівників УСІ в цей період.

Ключові слова: Український соціологічний інститут, українська еміграційна соціологія, українська соціологія міжвоєнного періоду, М. Грушевський.

Діяльність українських соціологічних установ початку ХХ ст. залишається однією з малодосліджених ділянок історії української соціології. Поза увагою дослідників перебувають не тільки теоретичні та емпіричні здобутки українських соціологів цього періоду, а й розвиток інституційної бази, яка уможливила їхню діяльність. Згадана прогалина потребує заповнення з кількох причин. По-перше, сучасний соціологічний дискурс характеризується ренесансом та спробами реінтерпретації ідей та теорій, які були розроблені у першій половині ХХ ст., причому згаданий інтерес стосується не стільки напрацювань представників класичної соціології, скільки творів соціологів міжвоєнного періоду. В цьому контексті вивчення творчості українських соціологів згаданого періоду матиме не тільки історичний інтерес, але і прикладний, оскільки їхні концепції можуть бути інтегрованими в сучасне соціологічне теоретизування. Прикладом такої успішної рецепції можуть слугувати ідеї В. Старосольського, які значною мірою випередили свій час, проте не втратили актуальності і дотепер [1, с. 13–14]. По-друге, дослідження процесів інституціоналізації української соціології в міжвоєнний період також становить значну наукову цінність, адже згадані процеси відбувалися як в умовах браку політичної і наукової легітимностей, так і відсутності чи нестачі фінансування. Відтак, вивчення процесів інституційного оформлення української соціології як на еміграції, так і в УРСР дасть змогу зробити значний внесок у соціологію

науки загалом та соціологію соціології зокрема, адже сприятиме виявленню основних механізмів взаємодії соціологічних інституцій з суспільством та політичною владою.

Однією з українських соціологічних установ, яка діяла протягом 1919–1924 рр. на еміграції, був Український соціологічний інститут, заснований М. Грушевським. Проте діяльність цієї соціологічної інституції досі залишається малодослідженою. Науковці звертаються до цієї проблеми лише в контексті вивчення біографії самого М. Грушевського або його доньки К. Грушевської. Зокрема, ми виявили всього лише 3 наукові публікації, присвячені виключно діяльності УСІ [2; 3; 4], причому всі написані професійними істориками. Загалом науковці звертаються до УСІ лише як до одного з епізодів діяльності М. Грушевського на еміграції, тобто в центрі їхньої уваги перебуває не стільки дослідницька інституція, скільки її засновник. Проте навіть за таких умов період 1919–1924 рр. залишається однією з малодосліджених ділянок у біографії українського вченого [5, с. 181].

Іншою важливою рисою у дослідженні еміграційного періоду діяльності М. Грушевського є його розділення на два підперіоди: 1) політичний – 1919–1922 рр., коли М. Грушевський займається головно громадсько-політичною роботою; 2) науковий – 1922–1924 рр., коли вчений присвячує себе виключно науковій роботі [6, с. XI]. А відтак діяльність М. Грушевського розглядається істориками не комплексно, а розділено: або в дослідницькому фокусі політична активність М. Грушевського, або наукова. Проте згаданий поділ, як зазначає А. Жуковський, має штучний характер, адже сам М. Грушевський вважав, що наукова діяльність завжди повинна супроводжуватися громадсько-політичною [7, с. 99].

Відтак, діяльність Українського соціологічного інституту в наукових публікаціях подається зазвичай узагальнено, без виокремлення окремих періодів діяльності згаданої соціологічної установи¹. Майже поза увагою дослідників опиняється питання діяльності УСІ як наукової інституції: не з'ясовано залишається структура УСІ, штат працівників, доволі оглядовим є аналіз видавничої діяльності УСІ та проблем його фінансування. А тому метою статті є з'ясування основних етапів як наукової, так і громадсько-політичної діяльності М. Грушевського у створенні Українського соціологічного інституту, а також розгляд його основних форм діяльності протягом першого періоду свого існування (серпень 1919 – березень 1920 рр.).

Вивчення проблеми створення та першого періоду діяльності УСІ, як уже зазначалося вище, потребує комплексного розгляду діяльності М. Грушевського, тобто зосередження уваги не лише на науковій діяльності українського вченого, але й на громадсько-політичній. Лише з такої перспективи стає зрозумілою логіка дій М. Грушевського за кордоном. Метою його еміграції була не лише політична, але й науково-інформаційна діяльність, адже, як зазначав сам М. Грушевський, метою його поїздки була робота над “організацією зв’язків з соціалістичними партіями та інформацією їх і взагалі світового

¹ Єдиною публікацією, в якій здійснено періодизацію роботи УСІ, є стаття І. Матяш [4]. Зокрема, автор виокремлює три етапи: женецький, празький та віденський у роботі згаданої соціологічної установи, аналізує основні форми діяльності УСІ в кожному з періодів. Недоліком цієї статті є її оглядовість, а зосереджене дослідження виключно на науковій складовій діяльності М. Грушевського. Також подекуди автор зараховує до заходів, організованих УСІ, акції, проведені Комітетом незалежної України [4, с. 48].

громадянства про українські домагання, їхню історію і завдання” [8, с. 219]. Проте інтенсивну роботу над організацією УСІ він розпочинає лише через 7 місяців свого перебування за кордоном. Також незрозумілим залишається факт написання М. Грушевським двох проектів УСІ, які є майже ідентичними, окрім преамбули та завершення, але один написаний у кінці серпня 1919 р., а інший – на початку жовтня того ж року. Для того, щоб зрозуміти ці, на перший погляд, нелогічні дії засновника УСІ, треба розглядати його діяльність комплексно – як у політичному, так і науковому вимірах.

Проте перш ніж безпосередньо перейти до розгляду діяльності М. Грушевського на еміграції, пояснимо, яким було його становище на початку 1919 р., внаслідок якого він був змушений виїхати за кордон. У кінці 1918 р. було повалено гетьманат П. Скоропадського і владу в Україні переймає Директорія УНР. М. Грушевський був в опозиції до гетьманату [8, с. 217–218], проте він відмовляється співпрацювати і з новою владою. Для цього було декілька причин. По-перше, на початку 1919 р. Директорія все більше відмовляється від соціалістичної ідеології та риторики, намагаючись у такий спосіб налагодити стосунки з Антантою, натомість М. Грушевський все більше схиляється до соціалізму і активно співпрацює з Українською партією соціалістів-революціонерів (УПСР) [9, с. 118; 8, с. 218]. Такі ідеологічні розбіжності унеможливлювали співпрацю між М. Грушевським та Директорією. По-друге, Директорія опиралася поверненню М. Грушевського до політичної діяльності, свідомо відсторонюючи колишнього голову Центральної Ради від участі в політичному житті УНР [10, с. 196–198]. По-третє, важливу роль відіграли причини особистого характеру, а саме – дискусія щодо майбутнього Української академії наук, створеної 1918 р. гетьманом П. Скоропадським. М. Грушевський відстоював позицію повної ліквідації цієї установи і створення нової академії наук на базі Українського наукового товариства, яке він у свій час створив і очолював. Як зауважує сучасниця подій Н. Полонська-Василенко, ключову роль у цьому питанні відіграли особисті амбіції М. Грушевського, який хотів монополізувати славу творця Української академії наук [12, с. 17–18]. Проте ці спроби зазнали невдачі і проект М. Грушевського було відхилено [9, с. 118]

Відтак, М. Грушевський починає схилятися до ідеї еміграції, щоб за кордоном активно долучитися до політичного та громадського життя на користь України [13, с. 699]. Він навіть знаходить спосіб легально оформити своє перебування за кордоном: як учасник закордонної делегації УПСР він налагоджуватиме контакти з європейськими соціалістичними партіями [9, с. 118–119]. Спершу Директорія перешкоджає М. Грушевському в цьому, остерігаючись втратити контроль над М. Грушевським, проте в березні 1919 р. йому таки видають дозвіл на виїзд за кордон. Як зазначав сам М. Грушевський, йому видали дозвіл, аби тільки позбутися з території України [9, с. 118–119]¹.

¹ На рішення Директорії, ймовірно, вплинули дві події. По-перше, в березні 1919 р. в Кам'янці-Подільському було скликано місцевий трудовий конгрес, головою якого було обрано М. Грушевського. Згаданий конгрес проголосив Україну радянською республікою [10, с. 199], що викликало занепокоєння у Директорії. По-друге, в цей час стала зрозумілою марність спроб УНР отримати допомогу від країн Антанти, а тому Директорія повертається до соціалістичного курсу [11, с. 288–289]. Відтак, як зазначає М. Грушевський, уряд УНР вирішує позбутися небезпечного політичного опонента, нарешті дозволивши йому емігрувати за кордон.

А тому 30–31 березня 1919 р. М. Грушевський виїздить з Кам'янця-Подільського – спершу до Праги, куди прибуває 18 квітня 1919 р., а потім – до Парижа (прибуває 17 червня 1919 р.) [14, с. 101].

Перебуваючи на еміграції, М. Грушевський послідовно вирішує три завдання, які мали б змінити на краще зовнішньополітичне становище УНР. По-перше, він розуміє необхідність консолідації українських політичних партій, адже на той час УСДРП виступала провладною партією, а всі інші перебували в опозиції до неї, зокрема і УПСР, до якої належав М. Грушевський. По-друге, існувала потреба консолідації народів колишньої Російської імперії, адже країни Антанти не визнавали їхньої незалежності. По-третє, М. Грушевський сподівався, що такий об'єднаний політичний фронт зможе впливати на рішення II Інтернаціоналу, а той – на рішення правлячих кіл держав Антанти [9, с. 120]. Кожне з цих завдань було успішно реалізоване М. Грушевським протягом червня – вересня 1919 р. Об'єднання українських партій відбулося в рамках Комітету Незалежної України (КНУК), в якому брали участь представники УПСР та УСДРП [13, с. 699]. Об'єднання представників народів колишньої Російської імперії відбулося довкола часопису “L'Europe Orientale / Eastern Europe”, який виходив двома мовами – французькою та англійською, та своїм завданням мав інформувати західні суспільства про проблеми нових держав, що постали на території Російської імперії [7, с. 101]. Третє завдання було реалізоване завдяки участі делегацій УПСР та УСДРП в Люцернській конференції II Інтернаціоналу (1–4 серпня 1919 р.), де було прийнято низку рішень, сприятливих для України: висловлено протест проти польської окупації Східної Галичини та визнано незалежність України [15, с. 8, 13]. Успіх кожного етапу залежав від успіху попередніх етапів. Зокрема, завдяки об'єднанню зусиль УПСР та УСДРП українські соціалісти змогли об'єднати соціалістичні партії республік колишньої Російської імперії не на основі вузьких партійних інтересів, а національних. Сучасник цих подій О. Жуковський назвав це об'єднання “Малою Лігою Націй” [16, с. 160], а сам М. Грушевський – “Східноєвропейським Інтернаціоналом” [17, с. 29–31]. Так само успіх на Люцернській конференції був зумовлений як тим, що УСДРП, яка вже була учасником II Інтернаціоналу, підтримала заявку УПСР на участь, що дозволило українським партіям виступити об'єднаним фронтом [18, с. 58–59], так і єдиною позицією всіх політичних представництв народів колишньої Російської імперії¹.

Проте перед М. Грушевським постала гостра проблема, яка унеможливила успішну реалізацію його планів повною мірою – брак фінансування. Оскільки закордонне представництво УПСР не мало власних коштів, воно могло отримати їх або від Директорії, або ж у формі добровільних внесків і пожертв. Проте перший спосіб фінансування був неможливим через опозицію М. Грушевського до Директорії, а тому було прийнято рішення звернутися по допомогу до українців, які проживають у США та Канаді. Важливу роль в отриманні фінансування від американської діаспори відіграло

¹ До речі, рішення про визнання незалежності України було прийняте разом з визнанням незалежності інших нових держав – в одному пункті рішень Люцернської конференції [15, с. 8].

ім'я М. Грушевського – відомого українського науковця та автора багатотомної “Історії України-Руси”. Проте згодом виявилось, що допомога була одноразовою: українці Америки не мали коштів та й бажання систематично фінансувати українську еміграцію в Західній Європі [9, с. 131]. Відтак, М. Грушевський змушений був шукати підтримки в Директорії. Складність цього завдання полягала не лише в опозиційності самого М. Грушевського, але і завдання КНУК, від імені якого М. Грушевський просив про фінансову допомогу.

М. Грушевський задумував Комітет незалежної України як надпартійне об'єднання, що мало інформувати світову громадськість про українське питання, але також чинити політичний тиск на західноєвропейські держави та сприяти визнанню незалежності України з їхнього боку¹. Останнє завдання ставило КНУК у двозначне становище щодо дипломатичних представництв УНР. Як зазначає А. Садов, у такий спосіб КНУК діяв би в обхід міністерства закордонних справ України, адже планувалося встановити безпосередні контакти з впливовими політичними та громадськими діячами, створивши відділи КНУК в головних політичних центрах Європи [13, с. 700]. Фактично, йшлося про створення мережі дипломатичних місій, які були б альтернативними та опозиційними до офіційних дипломатичних представництв УНР. Звісно, за таких умов М. Грушевський не міг розраховувати на допомогу Директорії. Іншим свідченням опозиційності КНУК щодо УНР є той факт, що Комітет ніколи офіційно не повідомляв про свій склад, мотивуючи це тим, що це могло б зашкодити деяким з його учасників, які перебували на державній службі [13, с. 700, 702]. На думку А. Садова, свідченням напівтаємного статусу КНУК було і те, що всі видання Комітету було заплановано робити від імені УСІ², а також те, що М. Грушевський та інші учасники КНУК брали участь у Люцернській конференції II Інтернаціоналу від імені своїх партій, а не Комітету [13, с. 702]. Отже, щоб отримати фінансування від Директорії, М. Грушевський не міг апелювати до діяльності КНУК.

На нашу думку, саме таке становище і спонукало М. Грушевського до вироблення ідеї створення Українського соціологічного інституту. По-перше, завдання обох організацій є дуже подібними.

¹ Традиційно вважається, що до КНУК входили лише УПСР та УСДРП, хоча на практиці співпраця була ширшою. Зокрема, відомо, що до КНУК входили і урядовці УНР [13, с. 702], хоча насправді співпраця стосувалася і “Українського Клубу” в Женеві – культурно-просвітницької організації українців Швейцарії, створеної на основі дипломатичної місії УНР [19, с. 115]. Свідченням цього є фінансова допомога, яку отримував “Український Клуб” від КНУК [13, с. 707]. До речі, голова цієї організації П. Чижевський був також членом КНУК [13, с. 702].

² Стосовно видавничої політики КНУК не можемо погодитися з А. Садовим: здійснення публікацій від імені УСІ не було свідченням напівтаємності Комітету, а свідомим рішенням М. Грушевського, про що йтиметься далі.

Таблиця 1

Завдання Комітету незалежної України та Українського соціологічного інституту

Номер за пор.	Комітет незалежної України	Український соціологічний інститут
1	Нав'язати контакти з впливовими політичними та громадськими діячами [13, с. 705].	Утримувати зв'язки з національними та інтернаціональними організаціями, які виражають сучасний соціальний рух та представляти в них український народ [20, с. 200].
2	Інформувати європейські політичні кола та ЗМІ про Україну та український соціальний рух [13, с. 705].	Інформувати про український соціальний рух та українську літературу про цей рух [20, с. 200].
3	Для інформування видавати часопис, який представлятиме народи колишньої Російської імперії, а також видавати книжки про Україну та українців [13, с. 705].	Для інформування видавати книжки про Україну та українців [20, с. 200], а також видавати часопис "L'Europe Orientale", який представлятиме соціалістичні сили народів колишньої Російської імперії [20, с. 201].
4	Створити філії в головних політичних центрах Європи [13, с. 705].	Мати представництво в II Інтернаціоналі та подібних організаціях, створити філії в головних центрах світу [20, с. 201].
5		Стежити за світовим соціальним рухом, світовими соціологічними дослідженнями, а також популяризувати їхні результати для українського громадянства [20, с. 200].

З табл. 1 видно, що завдання КНУК та УСІ є ідентичними в політичній сфері, а також у сфері засобів. Отже, Український соціологічний інститут виступає своєрідним "фасадом" для КНУК¹. Про це яскраво свідчить пункт з завдань УСІ, в якому сказано, що згадана інституція повинна мати представництво в II Інтернаціоналі та подібних організаціях. Оскільки II Інтернаціонал є виключно політичною організацією, то доволі дивним є бажання УСІ як наукової інституції мати там власне представництво.

Але одразу наголосимо, що існують і значні відмінності в завданнях обох організацій: у завданнях УСІ закладено здійснення наукової роботи – відстежувати результати світових соціологічних досліджень, а також встановити контакти з провідними європейськими науковцями. Проте підкреслимо, що ці завдання йдуть в одному переліку з завданнями виключно політичного характеру – стежити за світовим соціальним рухом. Тобто діяльність УСІ була зорієнтована на політичну діяльність, причому найбільш точним її описом слугуватиме поняття К. Мангайма "політика як наука", тобто політична активність, яка опирається не на інтуїцію політичних діячів, а на певні наукові висновки та закони [21, с. 125–208]. Проте наукова складова діяльності УСІ буде активно

¹ У завданнях КНУК не фігурує назва часопису "L'Europe Orientale", оскільки його видання розпочалося лише у вересні 1919 р., а програма КНУК укладена в липні 1919 р. Проте, як зазначалося вище, цей часопис виконував саме ті завдання, які були заплановані КНУК – представництво народів колишньої Російської Імперії.

розвиватись М. Грушевським з листопада 1919 р., але і тоді наука буде підпорядкована політиці, про що детальніше ми розкажемо нижче.

По-друге, свідченням того, що УСІ створювався лише для прикриття політичної діяльності КНУК, є той факт, що ідея про створення УСІ виникає в М. Грушевського лише в серпні 1919 р. – під час зустрічі з міністром закордонних справ УНР В. Темницьким. Ця зустріч відбулася з ініціативи М. Грушевського і мала на меті отримати фінансову допомогу для видання часопису “L’Europe Orientale” [17, с. 35]. Український вчений так переказав зміст своїх пропозицій В. Темницькому: “В моїй голові носились гадки такого “Українського соціологічного інституту”, який би об’єднав *перед усім* інтелектуальні сили *обох українських соціалістичних партій* (УПСР та УСДРП – С. Д.), приготував під їх проводом кадри людей, ознайомлених із соціальними науками, і таким чином не тільки виробив би коло співробітників для реалізації наукових завдань, але також і *українському соціальному*, а конкретніше – соціалістичному, *рухові дав би нові сили*, новий інтелектуальний зміст” (курсив наш – С. Д.) [17, с. 35–36]. Отже, бачимо, що в розмові з міністром М. Грушевський вказує, що першочерговими завданнями УСІ є *політичні*, а вся наукова діяльність задумується як основа для переведення політичної на якісно новий рівень. Важливо підкреслити, що М. Грушевський сприймає УСІ як організацію, яка об’єднає українські соціалістичні партії. Проте таке об’єднання вже відбулося в межах КНУК [13, с. 701]. Крім того, бачимо, що згадані міркування М. Грушевського цілком підтверджують висновки, зроблені нами на основі аналізу проекту УСІ.

По-третє, обидва проекти УСІ були написані М. Грушевським одночасно з зустрічами з В. Темницьким, де обговорювалися питання фінансування еміграційної діяльності українського вченого. Як відомо, перший проект УСІ було написано 26 серпня 1919 р. [2, с. 110], і саме в 20-х числах серпня того ж року М. Грушевський має зустріч з В. Темницьким у Відні [17, с. 35]. Другий проект був написаний 8 жовтня 1919 р. [2, с. 110], а друга зустріч українського вченого та міністра закордонних справ відбулася в кінці вересня – на початку жовтня 1919 р. [17, с. 37]. І сам М. Грушевський вказує, що він тоді передає через міністра до уряду Директорії “додаткову записку про Соціологічний Інститут” [17, с. 38]. Можемо припустити, що цією додатковою запискою був другий проект УСІ, написаний саме в цей час. Такі хронологічні співпадіння дозволяють стверджувати, що прагнення отримати фінансування від Директорії були приводом для формування М. Грушевським концепції УСІ.

Четвертим аргументом є видавничий план УСІ. Насамперед, список видань, зроблених УСІ [20, с. 205–206], збігається зі списком видань, запланованих КНУК [13, с. 707]. Це не випадковість, адже рішенням КНУК від 1 вересня 1920 р. УСІ повинен реалізувати видавничий план Комітету внаслідок його саморозпуску [13, с. 721]. Зазначимо, що це рішення – завершення процесу передачі видавництва КНУК до складу УСІ: 25 квітня 1920 р. Комітет вирішує видавати свої праці від імені УСІ [13, с. 718], 17 грудня 1919 р. вирішено, що у випадку ліквідації КНУК все його майно переходить до УСІ [13, с. 714]. Проте вперше питання про передачу видавничих планів Комітету Українському Соціологічному Інституту було підняте ще 16 листопада 1919 р., щоправда, тоді члени КНУК не прийшли до конкретного рішення і питання було відкладене

[13, с. 707]. Враховуючи розвиток стосунків між КНУК та УСІ постає питання: чим мав займатися Український соціологічний інститут? У його проекті закладено видання книг про Україну та український соціальний рух, проте видавничого плану Інститут не має – він згодом працюватиме згідно з видавничим планом КНУК. Попри те, що УСІ створено ще в серпні, до листопада так і не було сформовано видавничого плану Інституту. Крім того, підняття питання про передачу видавництва Комітету УСІ в листопаді 1919 р. не було випадковістю, про що ми нижче розповімо детальніше. Сам М. Грушевський не поділяв видавничі плани КНУК та УСІ: розповідаючи про перший рік свого перебування на еміграції, він згадує, що протягом листопада 1919 р. спілкувався з женевськими науковцями з приводу їхньої участі у видавничій діяльності УСІ, проте вже в наступному абзаці пише, що в цей час було сформовано видавничий план КНУК [17, с. 41].

П'ятим аргументом є опосередковані свідчення з листів-звернень М. Грушевського до української діаспори в Америці. В листі від 30 вересня 1919 р. містяться згадки про роботу КНУК, проте немає згадок про роботу УСІ [22, с. 4], хоча на той час уже був написаний перший проект, а також отримано фінансування Інституту від В. Темницького [17, с. 36]. Перша згадка про УСІ – від 14 листопада 1919 р., причому в цьому листі-зверненні УСІ має статус такого, що ще формується [13, с. 709, 711]. Отже, до листопада 1919 р. М. Грушевський не займається організацією Інституту, хоча вже має дозвіл та допомогу від Директорії.

З вищенаведених аргументів випливає, що на початку свого існування УСІ виступав офіційним і легальним представництвом КНУК у стосунках з Директорією, проте самостійного значення у науковому та політичному житті української еміграції він не мав.

Уряд УНР пішов назустріч М. Грушевському – йому було виділено кошти для організації роботи УСІ. Коротко зупинимось на причинах такого рішення Директорії. На той момент становище УНР на зовнішньополітичній арені було критичним: жодна з впливових європейських держав не поспішала визнавати незалежність України. Ситуація погіршувалась тим, що українське питання сприймалося як вигадка Німеччини, щоб розколоти Російську імперію [9, с. 121]. В. Темницький у листі до О. Жуковського в липні 1919 р. підкреслював необхідність створення інформаційного бюро в Європі, яке б публікувало книжки, брошури та статті про Україну [23, с. 99]. Крім того, в цей час відбувається примирення між УПСР та УСДРП і перші входять до складу уряду УНР. Відтак, М. Грушевський перестає бути в опозиції до уряду, а тому в тому ж таки липні урядовці вирішують залучити до активної політичної діяльності М. Грушевського [23, с. 102]. На нашу думку, вирішальним аргументом на користь рішення Директорії надати фінансову допомогу М. Грушевському були результати Карлсбадської конференції дипломатів УНР (6–14 серпня 1919 р.), на якій стало очевидним, що УНР програє дипломатичну війну, хоча витрачає величезні гроші на дипломатичні представництва: за перше півріччя 1919 р. було витрачено 3 млн. 116 тис німецьких марок [11, с. 368]. За таких умов проект УСІ виглядав доволі економним (М. Грушевський просив про 312 тис. швейцарських франків на два роки у випадку мінімального фінансування, і 1 млн 372 тис. швейцарських франків у випадку максимального фінансування [20, с. 201]),

але також і перспективним: завдяки діяльності М. Грушевського вдалося досягнути визнання незалежності України соціалістичними партіями Європи в рішенні Люцернської конференції II Інтернаціоналу. Це було дуже важливим ще й з огляду на те, що соціалісти могли здобути перемогу на парламентських виборах у Франції [11, с. 366].

Отримавши фінансування, М. Грушевський не одразу зайнявся організацією УСІ. Як ми вже зазначали вище, перші офіційні повідомлення про організацію такої установи з'являються у листопаді 1919 р. Так само і М. Грушевський у всіх звітах про роботу УСІ вказував, що Інститут був запроєктований восени 1919 р. [4, с. 53; 24, с. 87]. Саме в цей час відбувається перетворення офіційного представництва КНУК на самостійну організацію. Основна причина полягала в кризі самого Комітету. Попри те, що він був створений як результат об'єднання УПСР та УСДРП, насправді таке об'єднання мало бути схваленим з'їздами кожної з партій. 9–13 вересня 1919 р. у Відні відбувся з'їзд членів УСДРП за кордоном, у якому було прийнято рішення про відмову у співпраці з УПСР, про що М. Грушевський дізнався лише 2 листопада 1919 р. [17, с. 39]. Відтак, КНУК перетворюється на партійний орган УПСР. Проте метою М. Грушевського було створення такої організації, що не сприймалася б як репрезентант певних вузькопартійних інтересів¹. Відтак, ми припускаємо, що він схилиється до думки, що слід наповнити реальним змістом УСІ. Саме тому 14 листопада написано лист-звернення до українців Америки з проханням долучитися до організації УСІ, а 16 листопада вперше піднято питання про передачу видавництва КНУК Інституту, про що йшлося вище. Відтак, датою реального початку функціонування УСІ вважаємо листопад 1919 р. Непрямим підтвердженням наших висновків слугують слова самого М. Грушевського, який зазначав, що в листопаді 1919 р. він вирішив зробити співпрацю КНУК та УСІ більш тісною [17, с. 41]. Якщо зважити, що на той момент Інститут був радше фіктивною організацією, то йдеться про перебирання УСІ на себе певних обов'язків КНУК, зокрема – видавничого плану. З того часу відбувається поступова ліквідація КНУК на користь УСІ. Першим кроком у цьому напрямку було вже згадане рішення від 17 грудня 1919 р. про те, що у випадку ліквідації Комітету все його майно переходить до Інституту. В листопаді 1919 р. М. Грушевський намагається тісніше об'єднати між собою часопис “L'Europe Orientale” та УСІ, висловлюючи пропозиції щодо перенесення періодичного органу “малих народів” до Женеви [17, с. 41]. Фактично, це відповідало проектам УСІ, в яких згаданий часопис фігурував як періодичний орган УСІ. Отже, йдеться про поступове втілення в життя проектів УСІ: створені для прикриття діяльності КНУК, вони тепер слугували приводом перебирання в Комітеті всіх функцій – на користь Українського соціологічного інституту.

З'ясувавши передумови створення УСІ, перейдемо до розгляду його діяльності, структури та джерел фінансування. Як ми вже зазначали вище, власного видавничого плану, періодичного друкованого органу УСІ не мав. Протягом осені–зими 1919 р.

¹ Зазначимо, що аналогічні міркування висловлював і історик В. Трощинський, який припустив, що “вчений зрозумів, що КНУК не зможе вповні виконати поставлені на нього функції” [3, с. 99]. Проте згадана теза є надто загальною, щоб зрозуміти, які саме функції КНУК не міг виконувати – видавничі чи представницькі? На нашу думку, йшлося саме про представницькі: КНУК ставав частиною УПСР, хоча мав бути надпартійним органом.

М. Грушевський здійснює спроби перебрати в КНУК видавничий план, а часопис “L’Europe Orientale” більш тісно зв’язати з Інститутом, проте цього так і не вдалося зробити остаточно. Часопис припинить своє існування на початку 1920 р.¹, а видавничий план УСІ отримає лише у вересні 1920 р. Отже, завдання публікації видань не виконувалося протягом першого періоду діяльності Інституту. Проте інші завдання також не реалізовувалися – участь у конференціях та конгресах, а також організація філій у головних світових центрах [20, с. 203]. Причиною цього була нестача коштів. Отриманих коштів вистачало на організацію бібліотеки УСІ, чим активно займався М. Грушевський. Зокрема, нам відомо, що він придбав низку видань для бібліотеки Інституту під час свого перебування у Берліні в січні–лютому 1920 р. [17, с. 49]. Підтвердженням цього слугує і звіт М. Грушевського про роботу УСІ від 12 березня 1920 р., де він пише, що “з осені я ... провів підготовчу роботу: організацію зв’язків, збирання бібліотеки і архіву, підготовку видань” [25, с. 11]. Як ми вже зазначали вище, у випадку зв’язків ішлося про встановлення контактів зі швейцарськими та французькими вченими, яких М. Грушевський запрошував до участі у видавничій діяльності УСІ. Можемо припустити, що згадані вчені могли бути залучені до роботи як позаштатні працівники Інституту.

Згідно з проектом законопроекту про УСІ, організаційна структура Інституту мала бути такою:

- 2–3 постійних співробітників та голова Інституту – постійний штат [20, с. 203];
- співробітники, які отримують гонорари за виконання доручень УСІ [20, с. 204], тобто позаштатні працівники.

Отже, М. Грушевський планував залучити іноземних науковців до роботи УСІ як позаштатних робітників. На жаль, нам не відомо, хто на той час входив до штату УСІ, адже до Женеви так ніхто і не прибув, щоб зайнятися організацією Інституту [17, с. 46]. Втім, це не означає, що єдиним працівником УСІ був його голова М. Грушевський: у першому звіті про роботу Інституту він згадує про свої наради зі співробітниками, внаслідок яких було прийнято рішення про переїзд УСІ до Праги [25, с. 12]. Можемо припустити, що до УСІ входили члени УПСР, з якими тісно співпрацював у той час М. Грушевський. Принаймні, говорячи про тимчасове бюро Інституту, М. Грушевський висловлював припущення, що в ньому братимуть участь члени партій, які входили до КНУК, тобто УПСР та УСДРП² [17, с. 39–40]. Враховуючи той факт, що УСДРП вийшли зі складу КНУК, можемо припустити, що працівниками УСІ стали виключно члени УПСР. Але через обмеженість коштів, виділених на організацію УСІ, можемо

¹ Через суперечності між представниками “Східноєвропейського інтернаціоналу”, а також через нестачу фінансування, оскільки останні місяці згаданий часопис видавався виключно за кошти КНУК [17, с. 42–43]

² Згаданий проект М. Грушевського про комплектування УСІ з представників політичних партій, які входили в КНУК, є непрямым підтвердженням нашої гіпотези про статус Інституту як офіційного прикриття Комітету. Проте це також вказує на те, що з осені 1919 р. М. Грушевський усе ж вирішує, щоб УСІ виконував функції наукової інституції, тобто сприяв розвитку “політики як науки”. Аналогічні міркування висловлює і В. Масненко [5, с. 181–182].

припустити, що вони не мали статусу постійних працівників Інституту. Адже відомо, що єдиним постійним працівником Інституту, крім М. Грушевського, був бібліотекар М. Кондратенко, причому, як зазначає Б. Матяш, “утримувати ще одну посаду через матеріальну скруту було нереально” [4, с. 48].

Згідно з проектами УСІ, передбачалося два штатні розписи Інституту – у випадку мінімального і у випадку максимального фінансувань. Згідно з першим варіантом, до штату мали входити завідувач, секретар, заступник (“адьюнкт”) та писарі-перекладачі, згідно з другим – ті ж працівники та ще 3–6 членів-співробітників або стипендіатів [20, с. 201]. Проте в кінці жовтня М. Грушевський скорочує чисельність працівників до 3–4, не вказуючи, які вони повинні виконувати обов’язки [20, с. 203]. Ми припускаємо, що це пов’язано з усвідомленням українським ученим марності сподівань на значну фінансову допомогу від Директорії. Отже, як бачимо, реалізувати повністю проект М. Грушевському не вдалося.

Український соціологічний інститут повинен був діяти в Женеві, де мала знаходитись бібліотека, канцелярія та помешкання [20, с. 201]. Відомо, що з 26 жовтня 1919 р. М. Грушевський проживає в Женеві [17, с. 39], проте власного помешкання він, очевидно, не мав, оскільки в першому зверненні до українців Америки вказано таку адресу для листування з М. Грушевським: Hotel de Paris, Geneve (Suisse) [13, с. 711]. Іншим свідченням на користь нашого припущення є рішення КНУК від 17 грудня 1919 р., згідно з яким треба придбати будинок у Женеві, якщо українці Америки надішлють кошти [13, с. 713]. Як вказано вище, українська діаспора здійснила одноразову пожертву на діяльність М. Грушевського у серпні–вересні, а тому коштів на придбання будинку в Женеві не виявилось. Отже, бібліотека УСІ зберігалася у приватному помешканні М. Грушевського.

Протягом першого періоду діяльності Інституту не було реалізовано більшості завдань, вказаних у проекті Інституту. І головною причиною була нестача коштів. Попри те, що М. Грушевський просив про 1312–1372 тис. або 1872 тис. швейцарських франків на дворічну діяльність УСІ [20, с. 201–202], Директорія в серпні 1919 р. виділила йому лише 400 тис. австрійських крон [17, с. 36; 25, с. 12]. З інших джерел фінансування можемо згадати КНУК, який у листопаді 1919 р. передав УСІ 3 тис. французьких франків [13, с. 707]. Як бачимо, цих коштів було замало для організації повноцінної діяльності інституту. М. Грушевський це розумів, а тому в січні 1920 р. він має зустріч з міністром фінансів УНР Б. Мартосом про необхідність нових асигнувань для роботи УСІ. Проте отримує відмову та пораду наразі обмежитися комплектуванням бібліотеки [17, с. 48]¹.

Навесні 1920 р. М. Грушевський розуміє марність спроб організувати УСІ в

¹ М. Грушевський вважав, що основна причина – особиста неприязнь до нього членів Директорії. Зокрема, він вказує, що попри загальне схвалення проекту УСІ, С. Петлюра відмовився надати необхідні кошти М. Грушевському [17, с. 39]. Так само засновник Інституту згадував про заборону Г. Супруну видавати йому гроші, оскільки це означає витратити “валюту, підтримуючи протидержавну мою роботу” [17, с. 37]. Проте ми вважаємо таке трактування дій уряду УНР перебільшенням, оскільки на той час Директорія не довіряла фінансовим рішенням Г. Супруна та В. Темницького, вважаючи їх винними у розтраті коштів УНР [26].

Женеви. По-перше, згадане місто втрачало будь-яке значення з політичної точки зору: 1) українські політичні сили зрозуміли, що Ліга Націй, чий осередок мав бути в Женеві, матиме малий вплив на світову політику; 2) Женевська конференція II Інтернаціоналу, яка мала відбутися в лютому 1920 р., переносилась на невизначений термін через розпад самого Інтернаціоналу [17, с. 52]. Крім того, в Європі розпочалась фінансова криза, а тому перебування в Женеві починало бути занадто дорогим, що загрожувало швидкою витратою і так малих фондів УСІ, оскільки ні Директорія, ні українці Америки не перераховували більше нових коштів для УСІ [17, с. 52–53]. Також ставало неможливим навіть збирати бібліотеку інституту, перебуваючи в Женеві: при пересилці книг з Німеччини в Швейцарію, власники книгарень завищували ціни на 20–30%, оскільки було запроваджено новий податок на експорт у країни з дорогою валютою [25, с. 12]. Крім того, вся політична активність УПСР перемістилась до Праги. Оскільки М. Грушевський прагнув долучитися до неї, то він змушений був переселитися до Праги [17, с. 52–53]. Під впливом цих причин 2 квітня 1920 р. М. Грушевський ліквідує Женевський осередок УСІ і переїздить до Праги.

На основі вищенаведених міркувань було встановлено особливості функціонування Українського соціологічного інституту в перший період діяльності з серпня 1919 р. по березень 1920 р. Виявлено основні соціально-політичні причини, які спонукали М. Грушевського до створення цієї соціологічної інституції, а також вказано на специфіку розуміння соціології та її завдань тогочасними українськими вченими та політиками. Перспективою подальших досліджень є з'ясування особливостей функціонування УСІ в наступні періоди – празький (1920–1921) та віденський (1921–1924), що дасть можливість краще зрозуміти специфіку розуміння соціології українськими вченими міжвоєнного періоду, а також особливості інституціоналізації української соціології на еміграції в міжвоєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Черниш Н.* Чи можлива сучасна соціологія без Нейла Смельзера? / Н. Черниш // Смельзер Н. Проблеми соціології. Георг-Зіммелівські лекції, 1995. – Львів : Кальварія, 2003. – С. 3–17.
2. *Ульяновський В.* Проекти українського соціологічного інституту М. С. Грушевського / В. І. Ульяновський // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 7. – С. 109–114.
3. *Троцинський В.* Фрагменти з діяльності Українського Соціологічного Інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських) / В. П. Троцинський // Українська діаспора. – 1992. – № 1. – С. 98–109.
4. *Матяш І.* Український соціологічний інститут М.С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності / Ірина Матяш // Український історик. – 2000. – № 4. – С. 44–56.
5. *Тельвак В.* Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років / Віталій Тельвак // Історіографічні дослідження в Україні. – 2008. – № 18. – С. 181–203.
6. *Капраль М.* “Коли гармати говорили, муза Клію не мовчала”: наукова та науково-популярна спадщина М. Грушевського (1917–1923) / Мирон Капраль, Андрій Фелонюк // Грушевський М. Твори : у 50 т. / Голов. ред. П. Сохань. – Т. 9: Серія “Історичні студії та розвідки (1917–1923)”. – Львів : Світ, 2009. – С. V–XXIV.

7. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. / Аркадій Жуковський // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 96–125.
8. Грушевський М. Автобіографія, 1914–1919 рр. / М.С. Грушевський // Великий українець : Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – Київ : Веселка, 1992. – С. 214–219.
9. Кутілова Л. Діяльність Михайла Грушевського в перші роки еміграції / Лариса Кутілова // Українська діаспора. – 1994. – № 5. – С. 118–136.
10. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. – Київ : Видавничий дім “Альтернативи”, 2005. – 352 с.
11. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – Київ : Український письменник, 1994. – 413 с.
12. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії / Н. Д. Полонська-Василенко. – Київ : Наукова думка, 1993. – 414 с.
13. Садов А. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських / Андрій Садов // Український археографічний щорічник. – Вип. 10–11. – Київ, 2006. – С. 697–724.
14. Верстюк В. М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності / В.Ф. Верстюк, Р. Я. Пиріг. – Київ : Либідь, 1996. – 144 с.
15. The International at Lucerne 1919 : The Resolutions. The Provisional Constitution. – London : The Labour Party, 1919. – 21 p.
16. Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року // Український історик. – 1983. – № 2–4. – С. 149–161.
17. Грушевський М. В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів / М. Грушевський // Борітеся – Поборете! – 1921. – № 7. – С. 28–55.
18. Грушевський М. В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів / М. Грушевський // Борітеся – Поборете! – 1920. – № 3. – С. 47–60.
19. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / Симон Наріжний. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
20. Сохань П. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність / П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв. – Київ : Інститут української археографії АН України, 1993. – 420 с.
21. Мангайм К. Ідеологія та утопія / Карл Мангайм. – К. : Дух і Літера, 2008. – 370 с.
22. Грушевський М. До українців в Америці / М. Грушевський // Український прапор. – 1919. – № 30. – С. 4.
23. Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року // Український історик. – 1986. – № 3–4. – С. 97–111.
24. Грушевський М. Автобіографія (1926) / М. Грушевський // Український історик. – 1980. – № 1–4. – С. 71–88.
25. Грушевський М. В справі Українського Соціологічного Інституту / М. Грушевський // На переломі. – Відень, 1920. – № 3. – С. 11–12.
26. Гай-Нижник П. “Супруніада”: уряд Директорії проти фінансової агентури УНР в Німеччині (1919–1921 рр.) / Павло Гай-Нижник // Київська старовина. – 2010. – № 1. – С. 46–70.

Стаття надійшла до редколегії 11.05.2012

Прийнята до друку 28.06.2012

**GENEVA PERIOD IN HISTORY OF
UKRAINIAN SOCIOLOGICAL INSTITUTE
(august 1919 – march 1920)**

D. Sudyn

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, Ukraine, 79000,
dansudyn@gmail.com*

The article offers analysis of first period in history of Ukrainian Sociological Institute (august 1919 – march 1920). Socio-political conditions of development M. Hrushevskyi idea of **creation Ukrainian scientific sociological institution in emigration are found: necessity to inform European societies about Ukraine and Ukrainian national movement and to represent political interests of Ukraine in world politics.** The article offers investigation in main sources of funding of USI activity, main directions of operation of this institution in Geneva, and organizational structure and personnel of USI in this period.

Key words: Ukrainian Sociological Institute, Ukrainian sociology on emigration, Ukrainian interwar sociology, M. Hrushevskyi.

**ЖЕНЕВСКИЙ ПЕРИОД ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
УКРАИНСКОГО СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА
(август 1919 – март 1920 гг.)**

Д. Ю. Судин

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, Украина, 79000,
dansudyn@gmail.com*

В статье рассмотрено первый этап деятельности Украинского социологического института (август 1919 – март 1920 гг.). Раскрыто социально-политические предпосылки формирования идеи М. Грушевского о создании украинского научного социологического учреждения в эмиграции: необходимость информирования западноевропейских обществ об Украине и украинском национально-освободительном движении, а также представительства политических интересов Украины на внешнеполитической арене. Указано основные источники финансирования деятельности УСИ, выявлено основные направления функционирования этой институции в Женеве, а также установлено организационную структуру и состав работников УСИ в этот период.

Ключевые слова: Украинский социологический институт, украинская социология в эмиграции, украинская социология межвоенного периода, М. Грушевский.